DIMENSIUNEA CREȘTINĂ A DOMNULUI DIMITRIE CANTEMIR ȘI VIZIUNEA INTERRELIGIOASĂ

Nicolae BRÎNZEA
Doctor, profesor universitar
Universitatea din Pitești

CZU: 94(498.3):2-675
DOI: https://doi.org/10.59295/lrr2023.13

Summary:
The Christian Dimension of Prince Dimitrie Cantemir and Interreligious Vision
Dimitrie Cantemir, Prince of Moldavia, left a remarkable imprint on its history and religion, exerting a profound influence on future research. With a diplomatic approach and eclectic education, Cantemir became a central figure in Romanian culture, passionately promoting independence and national identity. Through his studies, Cantemir provides a unique and respectful perspective on the Muslim world, even though, in comparison to the Christian religion, he views it as inferior. Through this intellectual endeavor, Cantemir contributed to shaping a more comprehensive vision of intercultural relations in the European context.

Keywords: *Dimitrie Cantemir, Christianity, Ottoman Culture, Interreligious Dialogue.*

Motto: „Unii tac din înțelepciune alții din prostie.
Oricum ar fi tăcerea lor vorbește"

Dimitrie Cantemir este un prinț al culturii universale, un gânditor de excepție, un cărturar perspicace, cu înțelepciune rafinată, o enciclopedie vie, a cărui viziune străbate orizonturile timpului. Considerat cel dintâi savant integraționist european, domnitorul Moldovei oferă umanității o bogată activitate culturală, din care vom spicui dimensiunea creștină și viziunea interreligioasă.

Pioneratul în istorie, inclusiv cea a religiilor, fac din domnitorul moldovean temelia cercetărilor ulterioare pentru generații întregi de savanți. Mulți văd în acest cărturar fondatorul științei etnografice europene. Mai mult de atât noi vedem în el un creștin autentic, diplomat și gânditor profund, academician[1] și poliglot, un fenomen cultural excepțional, unic în Europa, un fin cunoscător al religiei și cutumelor musulmane, din care s-a inspirat temeinic, în mod paradoxal, motiv pentru care interesul asupra acestui domnitor trebuie să fie pe măsura acriviei demonstrației științifice. Tematica și aria de

[1] M. Sesan. Dimitrie Cantemir academician. În: *Mitropolia Moldovei și Sucevei,* nr. 5-6, 1962, p. 510.

interes pe care o abordează Dimitrie Cantemir se referă la antropologie, umanism, filozofie, dialogul interreligios, literatură, politică, cosmologie, matematică, muzică, etnografie şi teologie (prin preocupările ce ţin de metafizic). Nu-i putem trece cu vederea contribuţia la promovarea identitară a spiritului tradiţional românesc, al cărui fundament îl reprezintă ortodoxia.

Este adevărat că geniul său s-a manifestat preponderent în istorie, însă valoarea acestei cercetări ştiinţifice are la bază atât geneza propriului popor cât şi conflictul interreligios dintre creştinism şi islam. Interesul şi dragostea faţă de ţară, dublate de conjunctura geopolitică din acea perioadă istorică au reprezentat pentru Dimitrie Cantemir un imbold în cercetarea interreligioasă, pentru a vedea dacă există puncte de convergenţă, astfel încât să poată fi utilizate în diplomaţia politică. Nu întâmplător şi-a aprofundat studiile în limbile antice şi orientale, filozofie, literatură şi teologie la Academia Patriarhiei Ortodoxe din Constantinopol. În plus, diplomaţia domnească era de înaltă ţinută, o cerinţă *sine qua non*, pentru că teritoriile româneşti se aflau la confluenţa dintre 3 mari imperii: otoman, rus şi austro-ungar. De adnotat şi faptul că, pe măsură ce îşi desăvârşeşte operele, va face distincţie clară între teologie şi ştiinţa laică, pe care le va cerceta în mod separat. De aceea ştiinţa laică nu mai este privită drept un *viciu*, ci *o metodă* de cunoaştere iar logica nu mai este socotită o *născocire diavolească*, ci *comoara disciplinelor* minţii alături de matematică, *cheia* înţelegerii filozofice[2], lumina naturală a raţiunii, prin care omul poate dobândi înţelepciunea. Adevărul este că teologia trebuie să-şi păstreze caracterul deosebit faţă de ştiinţa laică, întrucât cea din urmă are rolul demonstraţiei empirice iar cea dintâi are rolul demonstrării identităţii metafizice a credinţei. Notăm că această separare dintre *teologie* şi ştiinţa laică se produce sub influenţa pe care avea să o exercite asupra sa opera filozofului Jan Baptist van Helmont (1580–1644), însă fără a părăsi linia ortodoxiei.

A nu se înţelege că dimensiunea religioasă a existenţei este ceva lipsit de argumentare logică, ci dimpotrivă. Ea poate deveni coroana oricărei creaţii ştiinţifice, câtă vreme va fi aşezată la picioarele crucii. Acest lucru se întâmplă şi în cazul de faţă, dimensiunea creştină a cărturarului Dimitrie Cantemir reprezentând un *axis mundi*. Aceasta capătă treptat forme de cultură şi civilizaţie românească, prin nobila apropiere de teologie, mai întâi prin actul traducerilor, apoi prin actul creaţiilor individuale, fie în cadrul bisericii, ca literatură religioasă, fie în afara ei, ca literatură de inspiraţie religioasă sau creaţiile pur laice. Întrebarea ce se naşte din toate acestea se referă la cuantificarea participării la geneza cazului românesc al manifestării sale spirituale, ce poziţionează domnitorul Moldovei ca unul din pilonii de căpătâi. Tocmai

[2] P. Vaida. Dimitrie Cantemir. În*: Istoria filosofiei româneşti*, I. Bucureşti: Editura Academiei, 1972, pp. 59-60.

de aceea scrierile sale au fost cotate la superlativ faţă de nivelul epocii în care a trăit, dovedindu-se un vizionar şi un pionier în cvarii domenii de activitate.

Fin observator al realităţilor contemporane, Dimitrie Cantemir conferă o valoare intrinsecă operelor sale, la un nivel de erudiţie cu greu de atins chiar şi în zilele civilizaţiei moderne. Ceea ce atrage în mod exclusiv atenţia se referă la mesianismul politico-religios după care acest cărturar şi-a ghidat întreaga viaţă, cu aplicabilitate imediată asupra ţării Moldovei, al cărei domn a fost, în două rânduri. Din perspectiva religioasă această abordare este similară învăţăturii din Coran care a oferit omenirii o cultură şi o civilizaţie orientală de înaltă ţinută, păstrând desigur proporţiile dintre micuţul stat moldovean şi vastul imperiu otoman. Conştient că toate cele trei ţări române vorbesc acelaşi grai, domnitorul Moldovei caută o justificare teologică în a-şi apăra ţara şi neamul, îndemnând la o perpetuă regenerare, „ca un zid vârtos şi nebiruit", la adăpostul căreia Apusul a putut dezvolta ştiinţa, a putut scrie poeme sau construi catedrale. Acest popor a sângerat din plin oferind pace şi linişte întregului Apus, care are cel puţin o datorie morală faţă de români. Cum ar fi arătat Occidentul fără acest scut de jertfă continuă? Sau cum ar fi fost realitatea românească de astăzi dacă am avea acel soi de politicieni şcoliţi după vechile metode diplomatice, în mândria originii poporului şi fără să-şi plece capul sau genunchii decât în faţa lui Dumnezeu?

Diplomatul pe care îl vede Dimitrie Cantemir, ca reprezentând ţara, are o conduită politico-religioasă, dornic de unitatea neamului, asemănat cu un torent ale cărui şuviţe sunt răsfirate, pentru a dobândi toate miresmele spiritualităţii. De aceea promovează o domnie autoritară, aşa cum vedem în *Descrierea Moldovei* şi *Istoria ieroglifică*, cu fundamentele bilbice asupra regalităţii şi ca răspuns la oligarhia feudală, după cum Moise a condus poporul evreu cu toiagul său. Ideea de unitate şi de neatârnare, poate fi dedusă lesne din iniţiativele politice ale domnitorului şi - fără a fi fost undeva prezente explicit - din toată opera sa istorică. Este o operă ce presupune un program politico-religios bine închegat, unul care, fără a depăşi limitele sistemului feudal, conţinea germenii doctrinei ce avea să-i precipite disoluţia.

Arma redutabilă pe care a folosit-o a fost cuvântul scris, prin intermediul căruia a îndemnat la ridicarea steagului de luptă pentru neatârnare. Scrisul era pentru principele-cărturar încă un mijloc de a-şi servi ţara. „Slujească-se dară de osteninţile noastre neamul moldovenesc", îndemna Cantemir, invocând antica deviză platonică (*Non solum nobis*...). Aceeaşi preocupare a avut-o şi ca teolog (*Kniga sistema ili sostoianie muhammedanskoi religii; Loca obscura*), filozof (*Divanul sau gâlceava înţeleptului cu lumea; Sacrosantae scientiae indepingibilis imago; Phisices universalis doctrina* etc.), etnograf (*Collectanea orientalia; De muro Caucaseo*), literat (*Istoria ieroglifică*), ş.a.m.d., ipostaze animate permanent de credinţă, de capacitatea de

a transcende particularul, de a formula judecăţi cu valoare sintetică, generalizantă. Cu îndrăzneală putem afirma că întreaga activitate culturală dar şi politică a fost animată de înclinaţia spre metafizică a spiritului său.

Din perspectiva cercetării moderne cunoaştem un domnitor, în dubla sa ipostază, de om politic şi cărturar activ cu largi orizonturi, angajat într-o activitate multiplă şi fecundă în care spiritul său şi-a manifestat fervoarea, producând un salt cultural major[3]. Opera sa semnifică, înainte de orice, biruinţa unui cărturar român, ajuns repede notoriu în cercurile interculturale de pe continent. Ea obligă la imaginarea unei evoluţii fireşti a rosturilor noastre, de la nivelul atins de Principele Cantemir şi de Stolnicul Cantacuzino[4], într-un veac ce-şi desfăşura activitatea sub zodia *luminilor*, dar care în spaţiul nostru geopolitic a însemnat *domnia de fier* a fanarioţilor. Când, peste un veac, românitatea şi-a găsit vechiul suflu, regenerându-se şi punând temelie nouă existenţei sale, ea a descoperit în opera lui Dimitrie Cantemir un simbol regenerativ, iar repunerea ei în circulaţie simboliza apelul la o sursă de întărire a spiritului creator.

Cuvintele cărturarului s-au rostit adesea, ca un îndemn de resurecţie şi ele îşi vor reactiva mesajul în momentele critice. Din vasta operă cantemiriană, mai ales N. Iorga avea să extragă, peste alt veac, în restriştea refugiului de la Iaşi, unele învăţături morale, publicate sub titlul *Ca să fim mai tari în ceasul de azi*[5]. Învăţături cu valoare perenă, la care ne putem întoarce mereu, ca la o sursă revitalizantă. Reactualizarea lor, în vârtejul acomodării impuse de noile construcţii geopolitice şi de globalizare, se recomandă ca un gest mereu necesar.

Cantemir a văzut în arta scrisului o metodă de viaţă creştină prin intermediul căruia dorea să lase moştenire poporului român pedagogia demnităţii spirituale. Teologia însuşită de la călugărul grec Ieremia, alături de limbile clasice îl poziţionează în actul dialogului confesional, devenind apologet al Ortodoxiei în faţa Catolicismului şi Protestantismului. Cultura sa clasică şi teologică se îmbogăţeşte odată cu perioada petrecută la Constantinopol, în calitatea sa de mazil şi ostatic, moment în care îşi continuă periplul cultural în apropierea Academiei greceşti din capitala sultanilor, completându-şi cultura începută în familie cu strălucitii profesori ai acestei instituţii. Între ei se găseau: Ion Cariofil, teolog şi filosof; Antonie şi Spandoni, filosofi peripatetici; Iacomie Gramatie de la care a învăţat elementele filosofiei; Sevastos Kymenitul; Alexandru Mavrocordat; Meletie, arhiepiscop de Arta şi apoi de

[3] E. M. Cioran. *Schimbarea la faţă a României.* Humanitas: Bucureşti, 2001, pp. 15-18.
[4] P. P. Panaitescu. *Dimitrie Cantemir. Viaţa şi opera*. Bucureşti: Editura Academiei Republicii Populare Romîne, 1958, p. 17.
[5] N. Iorga. *Ca să fim mai tari în ceasul de azi*. Vălenii de Munte: Tipografie şi Legătorie „Neamul românesc", 1916.

Atena, fiecare cu reputaţia lui în diferite ramuri ale ştiinţei vremii. În scaunul patriarhal stătuseră în această vreme clerici de prestigiu: Calinic, Dositei şi Hrisant, ei înşişi elevi ai Academiei greceşti[6].

Deşi departe de ţară, într-o ţară musulmană, nu îşi uită originea, ci caută să înţeleagă islamul în profunzime, în ideea promovării unui dialog interreligios spre dobândirea păcii, o lecţie de diplomaţie pentru vremurile contemporane răvăşite de război. Este adevărat şi faptul că a studiat imperiul otoman nu doar pentru a-i înţelege punctele forte ci şi slăbiciunile interne, în ideea teoretizării şi articulării unui plan de luptă politică a ortodoxiei în scopul eliberării, cu ajutorul ţarilor ruşi, de care se apropie prin intermediul ambasadorului P. A. Tolstoi, trimis al lui Petru cel Mare. În aceeaşi idee, el cunoaşte şi orientarea ştiinţifică a învăţaţilor din universităţile italiene, în special a celei de la Padova, cu care era în legături frumoase, informând cultura şi civilizaţia apuseană despre popoarele creştine din răsăritul Europei şi lupta lor pentru neatârnare.

Însă meritul principal, în plan religios, îl reprezintă însuşirea culturii orientale, în mijlocul căreia a stat timp de 22 de ani. În mod paradoxal cultura şi civilizaţia otomană a reprezentat piatra de temelie a cărturarului Dimitrie Cantemir. Intrând în legătură cu învăţaţii turci, deprinde limbile: turcă, persană şi arabă. În felul acesta cunoaşte istoria, teologia, folclorul şi etnografia imperiului otoman, despre care va scrie mai târziu. Dobândind reputaţia de om de cultură, Cantemir pătrunde în înalta societate turcească, cunoscând-o temeinic. Reuşeşte să-şi apropie muzica turcilor, devenind, cu vremea, un teoretician şi apoi un excelent compozitor şi executant. Legăturile cu societatea turcească le foloseşte şi în sprijinul activităţii sale ştiinţifice de mai apoi. Aceste relaţii i-au uşurat cunoaşterea unor izvoare istorice la care se pătrundea cu mare greutate. Între ele enumerăm depozitele de manuscrise rare din biblioteca sultanilor. Pătrunzând la ele, şi-a făcut o bogată colecţie de manuscrise şi de portrete ale sultanilor pe care le va folosi în *Istoria creşterii şi descreşterii curţii otomane*. Pe acestea le ţine în palatul său de pe Bosfor, adevărat muzeu de rarităţi ştiinţifice şi artisitice, unic în Istambul.

Perioada constantinopolitană a lui Cantemir se caracterizează prin numeroase scrieri, în diverse domenii, care-i aduc faima de mai târziu. Putem da câteva exemple de notorietate cu tentă religioasă sau metafizică. *Divanul* este o carte de morală alcătuită în genul dialogurilor platonice, tradusă şi în limba arabă de către patriarhul Antiohiei, Athanasis Dabas, care s-a bucurat de o largă circulaţie în Siria şi Liban, fiind foarte apreciată în cercurile cultivate siro-libaneze[7]. Filozof şi teolog cu o gândire şi terminologie clară reu-

[6] I. Minea. *Despre Dimitrie Cantemir: omul, scriitorul, domnitorul*. Iaşi: Editura Institutul de Arte Grafice şi Editură „Viaţa Românească", 1926, p. 8.
[7] V. Cîndea. Dimitrie Cantemir, Orientalistul. În: *Săptămâna*, nr. 129, 1973, p. 20

şeşte să compună muzică tradiţională turcească, respectând toate cutumele religiei musulmane: „În 1703-1704 a scris un mic tratat de muzică turcească. Era un excelent cântăreţ din tamburină şi un compozitor îndrăgit de perşrevuri şi semaiuri. Alcătuirile lui au intrat în muzica turcă tradiţională, fiind cântate şi azi. Kantemiroglu, cum i se spunea la Istambul, a intrat astfel în folclorul muzical turcesc”[8]. Despre această lucrare ne va da unele lămuriri chiar autorul ei în *Cartea sistemei sau a stării religiei mahomedane*, tipărită în 1722 în limba rusă: „Când eram la Constantinopol am acris o carte în limba turcă (pe care am dedicat-o sultanului actual Ahmet III (1703-1730 mort în 1736). Acesta este foarte iscusit în muzică, cu care foarte mult se delectează). În carte am arătat toate regulile muzicale teoretice şi obiceiurile cunoscute, şi le-am aranjat după canoane. În loc de note, am introdus, pentru o mai bună aplicare, caracterele arabe, care arată clar practica şi teoria, am editat-o foarte bine, ceea ce recunosc astăzi înşişi turcii, zicând că muzica practică şi teoretică a devenit la ei mai clară şi mai bună”[9].

În timpul pribegiei din Rusia, Cantemir îşi va aminti cu nostalgie de anii petrecuţi în imperiul otoman şi vasta cultură pe care şi-a însuşit-o aici. Cu acest prilej cunoaşte pe renumitul filozof Leibniz, preşedintele Academiei de ştiinţe din Berlin şi îl impresionează. De aceea, la 11 iulie 1714, este primit în rândurile membrilor acestei instituţii de prestigiu mondial. Sub imboldul Academiei berlineze a alcătuit o serie de lucrări, între care, cele de orientalistică, i-au adus un prestigiu unanim recunoscut de învăţaţii vremii. Cea mai însemnată dintre ele este *Historia incrementarum atque decrementorum aulae othomanicae* - scrisă între anii 1714-1716, un adevărat reper de ştiri orientale şi o *istorie completă a împăraţilor turci cu portretele lor*. Lucrarea reprezintă un punct forte în activitatea publicistică a domnitorului moldovean, un adevărat pionierat nu doar în ideea dezvoltării unui dialog interreligios ci şi un model de diplomaţie şi istorie realistă. Această carte este asemeni unui jurnal TV contemporan şi un documentar enciclopedic de înaltă fineţe şi acurateţe. Dacă Occidentul vedea în imperiul otoman un pericol barbar, Dimitrie Cantemir le schimbă percepţia arătând o faţă a acestui imperiu de care nu aveau habar. Istoria reală, cultura deosebită şi civilizaţia înaltă a imperiului otoman sunt bine evidenţiate, fără resentimente de ordin religios, aşa cum subliniau istoriile occidentale cu privire la turci[10].

Imboldul unei asemenea opere vine tot de la un învăţat turc, anume Effendi Saandi[11], cel care publică la Constantinopol, în anul 1696, o istorie turcească cu date reale dar şi cu inadvertenţe, justificate de ardoarea musul-

[8] *Ibidem.*
[9] Şt. Ciobanu. *Dimitrie Cantemir în Rusia*. Bucureşti: Editura Elion, 2000, pp. 41-42.
[10] I. Minea. *Op.cit*, pp. 61-62.
[11] *Ibidem*, p. 62.

mană de a reda gloria otomană. Cartea lui Effendi Saandi - *Synopse istorica* - beneficiază de izvoare de prestigiu: *Meviana Idris, Neşri, Peciovi şi Hezarfenn*[12]. Impulsul lui Cantemir, venit pe filieră musulmană, îi va remodela trăirea creştină şi dragostea de ţară, folosindu-se de acest model în numeroasele comentarii legate de istoria românilor după exemplul învăţatului turc. De aceea va interveni în prezentarea faptelor istorice, fără să altereze datele exacte, folosind analogia religioasă şi suportul creştin în tentativa de a oferi ţării Moldovei idealul libertăţii mult dorite: „Astăzi, nu cred să fie vreun om de litere care să nu dezaprobe tirania mizerabilă în care geme Moldova”[13].

După cum istoriografia turcească promova momentele de glorie ale imperiului otoman, sub imboldul religiei musulmane, în aceeaşi manieră dorea Cantemir să evidenţieze acei domnitori români (vezi Ştefan cel Mare şi sfânt) care au reuşit să se opună acestui imperiu, sub pavăza religiei creştine, oferind posterităţii un adevărat model de luptă. Tocmai de aceea intervine şi corectează uneori izvorul turcesc[14] acolo unde adevărul istoric era deteriorat (pentru a nu scoate în evidenţă şi vremurile de decădere ale imperiului). *Creşterea şi descreşterea puterii otomane* a fost redactată de Cantemir cu multă migală, îmbinând izvoarele orientale cu cele străine, pentru a reda adevărul istoric. Scopul urmărit era evidenţierea punctelor sensibile din imperiu, de care creştinătatea ar fi trebuit să profite din plin. Îl dă ca exemplu pe domnitorul Mihai Viteazul, unificatorul ţărilor române, o piatră de hotar împotriva expansiunii otomane: „La sfârşitul veacului al XVI-lea Mihai Viteazul arăta că puterea otomană putea fi înfrântă. De la Mihai Viteazul nu s-a mai făsut nici o cucerire de seamă turcească”[15]. Dimitrie Cantemir intuieşte decăderea imperiului ce avea să survină puţin câte puţin, prin pierderea de provincii[16] şi teritorii, începând cu secolul XVII şi se va încheia după primul război mondial. Sunt evidente notele nostalgice dar şi trăirile religioase personale, pe care nu le abandonează, într-un gest de mare demnitate ce trebuie apreciat la adevărata lui valoare.

Înţelegem că domnitorul Moldovei nu era împotriva religiei musulmane, ce a dat naştere unui vast imperiu de cultură şi civilizaţie turcă[17], din care el însuşi s-a inspirat, ci că îşi dorea, sub acelaşi imbold religios, însă din perspectiva creştină, dobândirea neatârnării, poziţie de pe care să dezvolte ulterior relaţii diplomatice bazate pe respectul reciproc şi pe un dialog interreligios de mare anvergură. De aceea aatitudinea faţă de religia mahomedană variază în

[12] *Ibidem*, p. 65.
[13] *Ibidem*, p. 66.
[14] *Ibidem*, p. 72.
[15] *Ibidem*, p. 73.
[16] D. Cantemir. *Istoria Imperiului Otoman,* apud Ilie Minea, *Despre Dimitrie Cantemir: omul, scriitorul, domnitorul*. Iaşi: Editura Institutul de Arte Grafice şi Editură „Viaţa Românească”, 1926, p. 209.
[17] I. Minea. *Op.cit*, p. 74.

funcţie de context: atunci când se referă strict la spiritualitatea musulmană tonul este unul elogios iar în momentul de analogie cu religia creştină tonul devine diametral opus. Cu toate acestea nu putem nega faptul că acest cărturar reprezintă un exemplu pentru mulţi dintre noi, un model cultural şi diplomatic, ce poate creşte gradul de încredere reciprocă în relaţiile internaţionale contemporane, dincolo de bariera lingvistică sau orientarea religioasă, care prezintă şi similitudini, nu doar diferenţe.

Cartea *Istoria Imperiului Otoman*, a produs un interes enorm şi l-a promovat pe Dimitrie Cantemir drept un istoric de notorietate europeană, ce a generat în cascadă interesul asupra studiului religiei musulmane, prin traducerea Coranului în limba franceză şi lucrarea *De religione mahomedica*[18] a lui Adriaan Reland. Cât priveşte expertiza în istoria turcilor, acesta rămâne şi astăzi un reper ce nu poate fi ignorat, ca o simplă bibliofilie[19]. Un alt merit pe care îl are ţine de acrivia cercetării ştiinţifice, prin prisma căruia nu confundă lărgirea sau diminuarea teritorială cu progresul statal[20]. În notele din josul paginilor se găsesc atâtea date despre istoria politică otomană, încât cartea lui Cantemir va fi folosită oricând ca un izvor vrednic de luat în seamă. Experienţa dobândită din cultura şi civilizaţia otomană, cutumele religiei musulmane, au devenit un sfetnic de bun augur în relaţia sa cu Ţarul Petru cel Mare, interesat de antagonia dintre imperiul rus şi cel turcesc.

La îndemnul ţarului[21] Cantemir scrie *sistema de religione et statu imperii turcici*, tradusă şi în limba rusă sub titlul *Kniga sistima ili sostoeanie muhamedanskoi religii*. Folosind simboluri religioase în gravură[22] (pomul vieţii, şerpii, omul) cărturarul român se dovedeşte un fin psiholog în materie de religie, teoretizând intrigile războiului dintre popoare ca pe o nostalgie a paradisului pierdut, pentru care trebuie să lupţi până la capăt. De aceea, în ciuda spiritului său profund creştin, nu va aduce cuvinte jignitoare la adresa religiei musulmane (decât în context), ci dimpotrivă, o elogiază, ba chiar insistă să-i sublinieze trăirile, superstiţiile, datinile şi tradiţiile[23], într-o manieră plină de consideraţii teologie şi filozofice - vezi *Sistema religiei mahomedane*. Pe de altă parte Cantemir scoate în evidenţă pericolul expansiunii asupra creştinătăţii, chemând popoarele de sub dominaţia turcească, spre a scutura jugul otoman, sub oblăduirea imperiului ţarist. Însă şi aici notele sunt distinctive: nu confundă politica cu religia. Din punct de vedere politic manifestă aversiune faţă de imperiul otoman dar este nostalgic şi elogios în descrierea vieţii spirituale musulmane, ce stă la baza aceluiaşi imperiu.

[18] Ştefan Ciobanu. *Op.cit*, p. 33.
[19] I. Minea. *Op.cit*, p. 285.
[20] P. P. Panaitescu. *Op.cit*, p. 179.
[21] I. Minea. *Op.cit*, p. 285-286.
[22] Ştefan Ciobanu. *Op.cit*, p. 33.
[23] *Ibidem*, p. 32.

Această apropiere faţă de spiritualitatea turcă, legată de mitologie, etnografie şi folclor, însă delimitată de politic, se vede preponderent în toate operele ce abordează acest subiect, o noutate absolută pentru Europa, ce i-a făcut pe unii critici să îl considere un adevărat simpatizant al turcilor. Dincolo de aceste supoziţii, bazate pe o realitate de necontestat, cărturarul român dorea să ofere publicului informaţia cea mai fidelă a sufletului turcesc din acel timp[24]. Dimitrie Cantemir zugrăveşte lumea musulmană într-o manieră distinctă şi respectuoasă, aşa cum nimeni nu o făcuse înainte şi considerăm că nici după, chiar dacă reacţia iniţială a imperiului împotriva sa a fost să îl acuze de calomnie, demontată de realitate. Cărturarul intreprinde o impresionantă incursiune în doctrina Coranului, în cosmologia, eshatologia, practica, ritualul şi tradiţia islamică, ce conferă scrierilor sale o notă unică[25] pe acest subiect. Însă dincolo de acest respect, în comparaţia cu religia creştină consideră religia musulmană inferioară, întrucât Sfânta Scriptură (sau Biblia) după care se ghidează creştinătatea este o carte inspirată fără concurenţă şi care respiră o gândire mai profundă, anume înţelepciunea divină, ale cărei învăţături s-au transmis prin Sfânta Tradiţie, un fel de *Hadith* în islam. Ceea ce-i lipsea creştinismului românesc de atunci, în opinia sa, era forţa primordială a propovăduirii apostolice, justificată în plan local, de lipsuri datorate slăbiciunii puterii statale, mult prea mici comparativ cu imperiul otoman. Dacă ne raportăm la două lucrări importante ale lui Dimitrie Cantemir, anume *Istoria Imperiului Otoman* şi *Sistema religiei mahomedane*, nu putem neglija faptul că acest cărturar poate fi socotit un promotor al culturii islamice. Cărţile ce fac referire la spiritualitatea musulmană reprezintă unul dintre cele mai frumoase imnuri de laudă închinate culturii islamice de un cărturar european.

Întreaga sa activitate cărturărească nu a rămas fără ecou în epocă şi continuă încă cu mare forţă. Cantemir a trăit într-o epocă de hotar. Avem în faţă un savant, un om sistemic, polemist şi critic deopotrivă, creştin apologet, teolog, diplomat politico-religios, patriot, umanist prin orizontul cercetării, orientalist temeinic, renascentist în filozofie, istoric etnograf, om al spiritualităţii universale. Nu întâmplător numele lui Dimtrie Cantemir este menţionat între marii învăţaţii ai omenirii din toate timpurile, aşa cum se vede pe frontispiciul bibliotecii Saint Geneviève din Paris.

[24] *Ibidem*.
[25] I. Minea. *Op.cit*, p. 289.